

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Система вищої освіти вдосконалюється під впливом історичних, соціально-економічних, географічних, демографічних, міжнародних чинників, і спрямовується на підвищення інтелектуального потенціалу держави й забезпечення права доступу громадянам до здобуття якісної вищої освіти в контексті інтеграції у європейський та світовий освітній простір. Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчить, що у сучасному світі великого значення надають усебічній оцінці ефективності діяльності вищих навчальних закладів. Вони є об'єктами зовнішньої оцінки з погляду фінансових, якісних та кількісних показників. Для підвищення рівня контролю за результатами діяльності ВНЗ методи оцінки ефективності їх діяльності постійно вдосконалюють.

Нині ринок освітніх послуг в основних своїх проявах сформувався. Він має всі атрибути поняття "ринок": товар (послугу), попит, пропозицію, конкуренцію суб'єктів. Незважаючи на яскраво виражену тенденцію становлення ринку освітніх послуг, сьогодні у середовищі теоретиків і практиків ще побутують думки про притаманну сфері освіти тільки соціальну ефективність і недооцінку її в економічних відносинах, а також про те, що вона лише споживає національний дохід і не бере участі у його створенні.

Соціальну ефективність освіти оцінюють через такі показники, як позитивну дію освітнього процесу на розвиток країн якостей особи і створення для неї найкомфортніших умов життя, на поліпшення всіх аспектів суспільних відносин, на формування відкритого демократичного суспільства. Рівень освіти населення не випадково належить до вирішальних показників добробуту населення. Він же, в основному, впливає на статус держави, зміцнює її безпеку, посилює соціальну захищеність особи. У соціальному плані відбувається зниження рівня злочинності, зменшення залежності населення від систем соціального забезпечення, підвищення культури в суспільстві, поліпшення функціонування державних установ і громадських організацій.

Разом із тим, публікують все більше досліджень, що доводять винятково високу економічну ефективність освіти. На Заході з середини 1960-х рр. почався справжній бум публікацій, що розглядають індивідуальні та суспільні витрати на освіту як один із найвигідніших інвестиційних напрямів [1-5]. Практика довела, що освіта справді може бути економічно вигідною, високодохідною справою.

Віднесення державного ВНЗ до неприбуткової бюджетної установи зумовлює подвійність його становища, яке полягає у необхідності відповідати соціальним (державним) і ринковим вимогам, тобто надавати високоякісні освітні послуги й отримувати доходи. Ні те, ні інше неможливе без ефективної системи господарювання, яка, у свою чергу, неможлива без підприємницької стратегії ВНЗ.

Завданням статті є розробка методологічного підходу до оцінки ефективності підприємницької діяльності вищих навчальних закладів, який враховує причинно-наслідкові зв'язки основних характеристик діяльності ВНЗ

Вищому навчальному закладові державної форми власності притаманні такі основні ознаки:

- має статус юридичної особи;
- володіє майном, що перебуває в оперативному управлінні, й відповідає за зобов'язаннями грошовими коштами, що є в його розпорядженні;
- реалізує товар у формі освітніх послуг і систематично отримує доходи;
- формує самостійний кошторис.

Іншими словами, ВНЗ сьогодні є аналогічним виробничому підприємству суб'єкт, здатний запропонувати ринку "продукцію" власного виробництва і після успішної її реалізації отримати дохід [6, с.23].

Проте підприємницька діяльність державного ВНЗ як некомерційної організації істотно відрізняється від діяльності комерційної юридичної особи за такими основними параметрами:

- 1) підприємницьку діяльність можна здійснювати тільки відповідно до мети створення ВНЗ, тобто освітньої діяльності, право на ведення якої надають лише після отримання ліцензії;
- 2) види підприємницької діяльності суворо регламентовані;
- 3) дохід від підприємницької та іншої діяльності надходить у розпорядження ВНЗ, але тут його використовують відповідно до кошторису;
- 4) дохід від надання платних послуг прирівнюють до джерел доходів бюджету відповідного рівня і зберігають на спеціальних реєстраційних рахунках ВНЗ у відповідному територіальному органі Державної казначейської служби України. Придбане за рахунок цього доходу майно вважають державною власністю.

Унаслідок таких обмежень принцип самостійності здійснення діяльності, що є однією з основних умов визнання діяльності підприємницькою, ВНЗ реалізують не сповна.

Таким чином, можна сказати, що підприємницька діяльність вищого навчального закладу за формою - це порівняно самостійна, передбачена статутом установи і не заборонена законодавством про освіту діяльність з метою отримання бажаного результату - доходу для забезпечення навчального процесу.

Підприємницька діяльність ВНЗ за змістом - це інноваційно-господарська діяльність у ринкових умовах, спрямована на підвищення ефективності навчального процесу та якості освітніх послуг у результаті управління ключовими чинниками конкурентоспроможності, внутрішньовназівськими процесами і виробничими ресурсами.

На відміну від існуючих підходів [7], ми пропонуємо базовими елементами класифікації діяльності ВНЗ обрати дві основні групи, що визначають характер та фінансовий результат діяльності.

1. Основна діяльність:
 - реалізація однієї або кількох освітніх програм;

ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ, ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА

- проведення науково-дослідних робіт;
- діяльність щодо забезпечення та обслуговування навчального і науково-дослідного процесу.

2. Інша діяльність, тобто дозволена вищим навчальним закладам діяльність, що дає доходи і не належить до згаданих видів основної діяльності.

У результаті здійснення цих видів діяльності ВНЗ можуть отримувати відповідні доходи.

1. Доходи від основної діяльності.

1.1. Надходження від надання освітніх послуг.

1.2. Надходження від наукової (науково-технічної) діяльності.

1.3. Надходження від діяльності ВНЗ щодо забезпечення навчального і науково-дослідного процесу:

2. Доходи від іншої діяльності та інші надходження.

2.1. Надходження від виконання робіт і надання послуг, що здійснюються із використанням ресурсів ВНЗ (території, приміщень, устаткування тощо).

2.2. Позареалізаційні доходи:

- пайова участь в діяльності інших установ і організацій;

- придбання акцій, облігацій, сертифікатів та інших цінних паперів, у т. ч. випуск власних, і отримання доходів за ними (дивідендів, відсотків);

- вкладення грошових коштів на депозитні рахунки;

- надання ресурсів ВНЗ - приміщень, устаткування, земельних ділянок, юридичної адреси - в оренду (суборенду);

- надання в кредит тимчасово вільних коштів спеціального фонду кошторису;

- отримання фінансових санкцій - штрафів, пені, неустойок, відшкодування збитків за рішеннями суду та ін.

2.3. Інші надходження:

- внески юридичних та фізичних осіб (у т.ч. іноземних), зокрема пожертвування, подарунки, внески, в т. ч. добродійні і опікунські, цільові спонсорські;

- реалізація основних засобів, матеріалів, малоцінних і швидкозношуваних предметів, у т. ч. утилізація і здача дорогоцінних металів.

Окремі запропоновані види діяльності (вказані в пункті 2.2) заборонені бюджетним установам законодавством, зокрема Бюджетним кодексом України, однак вважаємо, що запропонований перелік видів діяльності вищих навчальних закладів і якнайширше їх використання на практиці дасть змогу максимізувати надходження ВНЗ державної форми власності та сприятиме зміцненню і розширенню їх матеріально-технічної бази.

Активізація підприємницької діяльності ВНЗ зумовила розвиток ринкових відносин у сфері вищої освіти і посилення конкуренції між такими яскраво вираженими сегментами ринку, як державні (муніципальні) та недержавні (приватні) ВНЗ. Для діяльності державного ВНЗ, на відміну від приватного, характерно:

1) наявність процедур, що всебічно регламентують освітню діяльність, із великою кількістю індикативних і директивних показників;

2) кошторисне планування видатків, цільове використання коштів та сувора фінансова дисципліна;

3) витратний принцип бюджетного фінансування, що не пов'язує отримання доходів із результатами власної діяльності.

Упродовж останніх років спостерігається розмивання межі між державними і приватними ВНЗ. Цьому є низка пояснень, наприклад, скорочення державного фінансування ВНЗ, демографічний спад тощо. Необхідність реформування системи управління на основі впровадження сучасних методів менеджменту виникла як у державних, так і у приватних вищих навчальних закладів.

На відміну від адміністративної системи управління, менеджмент передбачає більшу свободу керівництва ВНЗ, сприяє перегляду старих і впровадженню нових методів господарювання, що відкривають перед цими закладами більший простір у забезпеченні раціонального функціонування в умовах ринку. Однак виникають нові проблеми, пов'язані з визначенням якісних характеристик системи управління й ефективності процесів її функціонування.

Так чи інакше, ефективність господарювання - це основне питання підприємницької діяльності ВНЗ. При відкритості ринку і наявності конкурентного середовища, ефективність функціонування суб'єкта ринку є засобом, що дає змогу зберегти й закріпити присутність на ньому, а також збільшувати доходи. В умовах вираженої недосконалості ринкової конкуренції підвищення ефективності залишається одним із найважливіших засобів збільшення підприємницького доходу.

У науковій літературі термін "ефективність" пов'язують із системою, операцією або рішенням. Утворювані при цьому поняття можна вважати еквівалентними, оскільки кожне з них відображає відповідність результату наміченій меті. Підвищення як ефективності окремих рішень, операцій або процесів, так і загальної ефективності діяльності підприємства в результаті вдосконалення його системи управління можна розуміти як управлінську ефективність. Хоча в першому випадку точніше було б говорити про результативність управління.

Поняття "ефективність" виражає сучасні тенденції - часто його вживають як синонім слів "конкурентоспроможність", "результативність" і "якість". У контексті нашого дослідження таке отождолення не можна вважати правильним.

Так, конкурентоспроможність характеризує ступінь задоволеності споживача порівняно з аналогічними освітніми установами; ефективність - це ступінь відповідності фактичного й очікуваного результатів; під результативністю розуміють поточний підсумок взаємодії організації зі зовнішнім середовищем (споживачем); якість - це сукупність істотних властивостей об'єкта, що зумовлюють його придатність для використання за призначенням.

Таким чином, ефективність виявляється при функціонуванні освітньої установи, конкурентоспроможність - це характеристика ВНЗ, результат - міра досягнення конкретної мети або задоволення потреби, а якість - характеристика результату діяльності ВНЗ (освітньої послуги, рівня знань випускника). Важливо відзначити, що, з погляду ВНЗ, по-

```

graph TD
    ZP[Задоволення потреб] -- властивості --> S[Споживач]
    S -- потреба --> ZP
    S --> P[Послуга]
    P --> Y[Якість]
    Y --> ZP
    P --> VNZ[ВНЗ]
    VNZ --> KS[Конкурентоспроможність]
    KS --> E[Ефективність]
    E --> Y
    VNZ -- мета --> PR[Процес]
    PR -- результат --> P
    PR --> E
  
```

У міру насичення ринку, його глобалізації і посилення конкуренції, на першому місці фахівці називають якість освітніх послуг, що відтіснила їх вартість, обсяг витрат споживачів та рівень сервісу. Якість із категорії стратегічної переваги перемістилася у розряд конкурентної необхідності, впливаючи на ступінь задоволеності споживача як провідного оцінювача ефективності функціонування і конкурентоспроможності ВНЗ.

Для оцінки ефективності підприємницької діяльності необхідно безліч показників, що дасть змогу виміряти реальний (фактичний або очікуваний) і необхідний (бажаний або цільовий) результати. Іншими словами, ступінь ефективності має бути виражений системою показників, що сприятиме всебічній оцінці результату функціонування об'єкта управління.

Розроблення системи показників потребує систематизації і класифікації даних про оцінку ефективності. Сукупність показників, якою б детальною вона не була, без урахування їх взаємозв'язків та підпорядкованості не може дати об'єктивного уявлення про ефективність діяльності. Системний погляд потребує дослідження всіх аспектів діяльності відповідно до місії об'єкта. Головні завдання системного підходу - у виявленні й описі складності системи, а також обґрунтування додаткових зв'язків, що фізично реалізують, які, будучи впровадженими у систему управління, зроблять її керованою в необхідних межах, зберігши при цьому такі аспекти самостійності, які сприяють підвищенню ефективності системи (конкурентні переваги). Тільки достатньо ефективний процес управління є доцільним.

1)рівень цільової структури об'єкта управління:

- оперативний - характеризує ступінь виконання короткотермінової мети, зазвичай не потребує складного аналізу, виражається абсолютною величиною, і його використовують на оперативному рівні ухвалення рішень;
- тактичний - проміжний показник, що відображає ступінь реалізації середньотермінової мети, і його використовують на тактичному рівні ухвалення рішень;
- стратегічний - комплексний агрегований показник, що відображає якісний аспект функціонування об'єкта щодо досягнення стратегічної мети (місії, стратегії, спеціальної політики);

2) належність до чинника конкурентоспроможності:

- фінансово-економічний - відображає істотну властивість процесу формування економічної стійкості ВНЗ або фінансового результату діяльності, оскільки оцінює економічні наслідки здійснених операцій і є індикатором відповідності стратегії ВНЗ;
- споживчий (маркетинговий) - спрямований на визначення істотної характеристики цільового сегменту ринку або споживача;
- освітній (процесний) - відображає якісний рівень процесу та послуги, а також умов, що його забезпечують;
- потенціал і розвиток - відображає характеристику якісної зміни людського (інтелектуального) капіталу, інформа-

ційного забезпечення та інфраструктури забезпечення постійного довготермінового зростання і розвитку;

3) обсяг відображуваних властивостей:

- частковий - відображає істотну властивість процесу, його значення може бути визначене (розраховане) незалежно від інших показників;
- узагальнений - відображає сукупність властивостей, і його визначають коефіцієнтом, відсотком або індексом, що розраховують із використанням кількох показників;

4) рівень ранжування:

- первинний (основний) - вимірює відповідність результату діяльності наміченій меті;
- вторинний (додатковий) - характеризує причину відхилення фактичних даних від цільових (за часом, вартістю і т. д.).

Ефективність дослідження об'єкта управління полягає у використанні методів оцінки й аналізу результатів діяльності кожного з напрямів (процесів) діяльності з урахуванням усієї сукупності чинників, що впливають на неї. Методи оцінки ефективності діяльності ВНЗ мають специфічні риси, зумовлені статусом державного ВНЗ як неприбуткової бюджетної установи, покликаній здійснювати соціальну місію, - формувати людський потенціал, готувати висококваліфікованих фахівців, потрібних ринку праці.

Таким чином, для комплексної оцінки освітнього процесу ВНЗ і аналізу результатів його діяльності необхідна специфічна система взаємодоповнюючих показників.

Оцінка фінансово-господарської діяльності ВНЗ не є самоцілью, її мета - використання результатів оцінки. Від того, чи правильно визначена мета, залежить обґрунтованість, достовірність та інформативність оцінки. У результаті дослідження виділяють кілька підходів до оцінки ефективності діяльності ВНЗ, залежно від поставленої мети:

1) господарський - оцінює ВНЗ як господарючий суб'єкт, не враховуючи його високу соціально-економічну цінність, використовує інформацію бухгалтерської та іншої фінансово-економічної звітності, в якій основними критеріями є традиційні фінансові показники;

2) регламентаційний - оцінює якість освітнього процесу та освітніх послуг ВНЗ з погляду відповідності державним стандартам, охоплює показники регламентуючих процедур (наприклад, ліцензування, атестації, акредитації);

3) рейтинговий - оцінює окремі ознаки, що допомагають потенційним споживачам освітніх послуг і вищестоящим організаціям зорієнтуватися в різноманітності ВНЗ, представлених на ринку;

4) якісний - передбачає розроблення і впровадження системи управління якістю у ВНЗ, оцінку та сертифікацію ВНЗ.

Існуючі методики оцінки опираються здебільшого на аналізі одного з чинників, що є джерелом здобуття конкурентної переваги (фінансової, наукової-технічної або якісної). Здатність ВНЗ до мобілізації внутрішніх резервів і ефективного управління конкурентними перевагами стала більш значущою для формування його конкурентних переваг. У результаті перед ВНЗ постало питання, чи можливо надавати освітні послуги конкурентоспроможної якості, ціни й рівня сервісу на умовах, що встановлюють держава та ринок, і якщо так, то яким чином.

Визначення самих чинників, що впливають на формування конкурентних переваг ВНЗ, не розв'язує проблеми. Потрібно насамперед змінити розуміння мети оцінки і здійснити обґрунтований і аргументований вибір критеріїв оцінки згаданих чинників, що дасть змогу досліджувати весь причинно-наслідковий зв'язок. Необхідний механізм оцінки, що забезпечить достовірність, об'єктивність, оптимальність, періодичність і прозорість результатів. Його показники сприятимуть отриманню інформації для ухвалення адекватних управлінських рішень, управлінському обліку (плануванню, моніторингу, контролю, виявленню відхилень). Система показників ефективності має, з одного боку, якнайповніше охоплювати цілі й завдання ВНЗ, з іншого - бути збалансованою і такою, яку можна реалізовувати (осяжною, статистично забезпеченою та ін.).

Розроблення науково обґрунтованої методики формування системи показників оцінки ефективності діяльності ВНЗ дасть змогу якісно підвищити рівень управління і збільшити конкурентоспроможність вищого навчального закладу.

Важливу роль у розвитку ВНЗ державної форми власності відіграють програмно-цільове фінансування та індикативне планування відповідних видатків. Їх суть - у розподілі фінансових ресурсів між розпорядниками бюджетних коштів із урахуванням досягнення конкретних результатів, що відповідають пріоритетам бюджетної програми. Згадана модель передбачає перехід до середньотермінового бюджетного планування зі встановленням чітких правил зміни обсягу та структури асигнувань, долю яких зможуть вирішувати розпорядники бюджетних коштів. Тому процедура складання бюджету вищого навчального закладу передбачає визначення чітких витратних пріоритетів та оцінку віддачі від їх реалізації за істотного розширення повноважень адміністрацій ВНЗ.

Для визначення ефективності видатків на цільові програми, що фінансують із бюджету, необхідна система показників оцінки їх результативності. При цьому системі показників ефективності використання фінансових ресурсів відводять роль індикаторів результативності використання як бюджетних асигнувань, так і власних надходжень ВНЗ.

Ринковий спосіб оцінки ефективності (збільшення доходів при зменшенні витрат) освітньої діяльності державного ВНЗ не підходить.

Програмно-цільове бюджетне фінансування у вищій школі може бути реалізоване тільки за умови адаптації загальноприйнятої системи показників до специфіки освітньої діяльності (ОД). Доцільно дотримуватись п'яти основних принципів побудови системи показників, що характеризують результативність витрат на ОД:

- логічний зв'язок, що дає змогу поєднати зовнішні та внутрішні, фінансові й нефінансові показники з мотивацією структур, що здійснюють фінансування, споживачів і виконавців;
- достовірність даних за всіма елементами структури ВНЗ і напрямками руху фінансових, матеріальних та інформаційних потоків;
- відповідність законодавству (загальнодержавному, нормативно-методичній базі освітньої сфери, внутрішнім локальним актам);
- застосування єдиної методологічної схеми і системи документообігу.

Витрати, пов'язані з введенням системи оцінки ефективності витрат, мають бути економічно доцільними.

При формуванні системи збалансованих показників оцінки ефективності видатків ВНЗ багато залежить від ідентифікації різних видів освітньої діяльності: закріплення за одними підрозділами функцій організації всієї ОД, за іншими (навчальними) - реалізації процесу навчання.

Оцінка ефективності видатків за будь-яким із структурних підрозділів ВНЗ базується на аналізі дохідності освітніх програм. Найприйнятнішим способом обліку видатків на рівні функціональних підрозділів ВНЗ є методика функціонально-вартісного аналізу, або, як її ще називають, процесно-орієнтований аналіз. Вона дає змогу розділити видатки за рівнями конкретних виконавців і окремих процесів. При використанні даної методики всі види видатків порівнюються із аналогічними показниками на будь-якому рівні організації незалежно від функціонального призначення. Покрокова реалізація методики допомагає розглянути й оцінити всі елементи витрат на здійснення бюджетної програми, тобто є аналізом фактичного виконання бюджету ВНЗ. Одночасно перевіряють відповідність фактичних витрат нормативним.

При використанні цієї методики доцільна така послідовність дій: раціоналізація організаційної структури ВНЗ на основі введення достовірного управлінського обліку; складання бюджету ВНЗ шляхом консолідації витрат за кожною освітньою програмою; розподіл витрат на змінні та постійні; визначення фінансового результату і розрахунок дохідності освітніх програм.

Розраховуючи дохідність освітніх програм, необхідно враховувати, що ОД має окремі етапи, для здійснення яких потрібні різні витрати: короткотермінові змінні, довготермінові змінні та постійні. Використовувана сьогодні бюджетна класифікація видатків дає змогу це зробити.

Розрахувати рівень витрат на кожну освітню програму можна шляхом розподілу робочого часу працівників, завдання приміщення і технологічного устаткування. Витрати, прямо залежні від величини платного контингенту, доцільно віднести до короткотермінових змінних, а до довготермінових - ті, що деякою мірою залежать від контингенту. А до постійних варто віднести ті витрати, що змінюються при потребі розширення приміщень або придбання нового устаткування. Фінансовий результат освітньої діяльності - оцінка чистого доходу реалізованих навчальних програм (курсів) - дорівнює доходу, отриманому від споживача послуг за мінусом собівартості програми (навчального курсу). Одночасно може бути визначена і дохідність освітньої програми - відношення чистого доходу до собівартості.

Собівартість освітньої програми можна розрахувати як суму витрат на її здійснення для одного студента (на основі кошторисів), що дає змогу оцінити довготермінову дохідність кожної програми навчання (дохідність спеціальності).

Введення системи показників оцінки ефективності видатків ВНЗ трансформує традиційний підхід до використання коштів за статтями видатків кошторису на прогресивніший - що забезпечує відповідність здійснених видатків цілям і, головне, результатам освітньої діяльності ВНЗ. Це означає перетворення функціональної та економічної класифікації видатків із відомчої на програмну, за якої досягають прозорості процесу - до кінцевого результату і публічної відповідальності за ефективне витрачання ресурсів.

Література

1. Becker G. *Human Capital*. N.Y., 1964, - 208 p.
2. Bowen, Howard R. *Investment in Learning: The Individual and Social Value of American Higher Education*/ San Francisco: Jossey - Bass Publishers, 1977.
3. Bowman M. J. *The Human Investment Revolution in Economic thought*. - *Sociology of Education*, v. 39, 1966, № 2.
4. Schultz T. *Investment in Human Capital*. - *The American Economic Review*, v. 7. March 1961, № 1; *Economics of Education. Selected Readings*. Ed. By Blayg. Harmondsworth. Middlessex, England, 1968. - p. 13.
5. Schultz T. *Capital formation by education*. - *The jurn. of Political Economy*, v. LXIII, 1960. p. 571.
6. Шатток М., Князев Е., Пелихов Н. и др. *Предпринимательство и преобразование российских университетов*. Ростов н/Д.: Изд-во Рос. ун-та, 2003. - 272 с.
7. Перелік платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної та комунальної форми власності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796. Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/796-2010-p>.
8. Шашкевич О. Л. Оцінка ефективності використання фінансових ресурсів вищими навчальними закладами державної форми власності / Олександр Шашкевич // *Галицький економічний вісник*. - 2007. - № 1. - С. 112-122.

УДК 658

Шкутько О.Н.,

к.э.н, доцент, Белорусский государственный экономический университет (г. Минск)

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТСОРСИНГА В ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Известно, что использование аутсорсинга ведет к скорейшему внедрению инноваций в компаниях. Основными инвесторами в этом направлении являются известные мировые корпорации. И они осознанно выбирают инновационный путь развития: это один из немногих вариантов сохранения своих позиций в условиях сложившейся рыночной конъюнктуры (общая рецессия в условиях мирового кризиса, ограничение инвестиционных бюджетов, ценовая конкуренция с Китаем, прочее).

Самым авторитетным консультантом в области оценки деятельности аутсорсинговых компаний является Международная Ассоциация Професионалов Аутсорсинга (IAOP). Она ежегодно публикует рейтинг 100 лучших аутсорсинговых компаний мира.

Компании, представленные в списке, имеют обширную географию деятельности. Основные производственные